

Correctievoorschrift HAVO

2009

tijdvak 1

geschiedenis

tevens oud programma

geschiedenis

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o. Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de *Regeling beoordeling centraal examen* vastgesteld (CEVO-02-806 van 17 juni 2002 en bekendgemaakt in Uitleg Gele katern nr 18 van 31 juli 2002).

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 36, 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door de CEVO.

De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.

- 4 De examiner en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examiner en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examiner. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke gecommiteerde aanwijzen. De beoordeling van de derde gecommiteerde komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de CEVO-regeling van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;

- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan de CEVO. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 76 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores

Ten oorlog! Europese oorlogen 1789 - 1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen

1 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Door de invoering van de dienstplicht kwam een groot aantal (jonge) mannen meer in aanraking met de idealen van de Revolutie/het Franse nationalisme / onder invloed van politieke commissarissen.

2 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- In een guerrillaoorlog strijdt een geregeld leger tegen een leger dat samenwerkt met/opgaat in de burgerbevolking 1
- zoals hier blijkt uit de beschrijving van een onzichtbare vijand 1

- In een guerrillaoorlog wordt weinig open strijd geleverd/wordt het geregelde leger permanent bedreigd door onverwachte aanvallen 1
- zoals hier blijkt uit het voortdurend op zijn hoede moeten zijn/het ontbreken van veldslagen 1

3 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat de bewering opgaat voor de periode ná de Slag bij Sedan, omdat na Sedan de strijd niet meer gaat tussen de reguliere legers van de Duitse staten en Frankrijk / er sprake is van een guerrillaoorlog / francs-tireurs/niet-geüniformeerde militairen (zoals in de bron beschreven).

4 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Op politiek gebied was er sprake van restauratie omdat de monarchie (van de Bourbons) in Frankrijk werd hersteld 1
- Op militair gebied was er sprake van restauratie omdat het leger weer ging bestaan uit huursoldaten in plaats van uit dienstplichtigen 1

5 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Nicolaas I wierp zich op als beschermheer van de (orthodoxe) christenen in het Turkse rijk 1
- Hij wilde daarmee bereiken dat zijn invloed in het Turkse Rijk groter zou worden / Rusland toegang tot de Middellandse Zee zou krijgen 1

Vraag	Antwoord	Scores

6 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- In de Britse pers (met name in de artikelen van William Russell in de Times) verschijnen op dat moment kritische artikelen (over het Britse leger/de slechte verzorging van de Britse soldaten op de Krim) 1
- Met deze foto wordt een "bewijs" geleverd dat de Britse regering/legerleiding wel goed voor de soldaten zorgt, waardoor de kritiek op de regering zal afnemen/de publieke opinie weer achter de regering zal gaan staan 2

7 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De Fransen dachten dat de strijd zich zou afspelen op Duits grondgebied. Dit paste bij het Franse optimisme in 1870 over een snel en voor Frankrijk gunstig verloop van die strijd 2
- Deze verwachting was niet realistisch, doordat (één van de volgende): 1
 - Frankrijk geen duidelijk aanvalsplan had (en Pruisen wel).
 - in Frankrijk in voorafgaande jaren veel minder geïnvesteerd was in het leger dan in Pruisen, waardoor het Pruisische leger sterker was.

8 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Dit fragment is:

- geen beschrijving van de afloop van de Krimoorlog, omdat Pruisen daar niet aan deelneemt/er nog geen Duits keizerrijk bestond 1
- een beschrijving van de afloop van de Frans-Duitse oorlog, omdat het Duitse leger triomfantelijk terugkeert in Berlijn/paradeert voor de keizer in Berlijn 1
- geen beschrijving van de afloop van de Eerste Wereldoorlog, omdat de keizer in 1918 naar Nederland vlucht (en geen overwinningssparade afneemt)/Duitsland de oorlog verliest 1

9 maximumscore 2

De juiste volgorde is: 5, 3, 6, 4, 1, 2.

Opmerking

Als door het wegstrepen van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt één scorepunt toegekend.

Vraag	Antwoord	Scores

10 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat:

- de oorlog uitbrak tussen Oostenrijk en Servië/beperkt bleef tot de Balkan maar 1
- door de bondgenootschappen van beide landen/het Duitse aanvalsplan met een aanval door België op Frankrijk/het Von Schlieffenplan de oorlog snel uitliep op een veel groter conflict/een conflict over de wereldmacht 1

11 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Keizer Wilhelm geeft een onrealistisch beeld van het Duitse optreden, omdat hij uiteenzet dat Duitsland een 'fatsoenlijke' oorlog moet voeren, waarbij vrouwen en kinderen gespaard blijven, terwijl het Duitse leger in België hard is opgetreden / terreur pleegde tegen de burgerbevolking.

12 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Deze bron is niet betrouwbaar genoeg, omdat in dit dagboekfragment de dochter van de keizer waarschijnlijk een (te) positief beeld wil geven van haar vader / zichzelf waarschijnlijk niet aanwezig is geweest in het Duitse hoofdkwartier / het later opgeschreven is / Wilhelm waarschijnlijk een goede indruk op zijn dochter wil maken 2
- Een juist antwoord bevat twee voorbeelden van betrouwbare primaire bronnen met gegevens over het lot van vrouwen en kinderen in de Eerste Wereldoorlog met een juiste uitleg, bijvoorbeeld (twee van de volgende): 2
 - Ooggetuigenverslagen/dagboeken van vrouwen en kinderen uit de oorlog, omdat die directe informatie opleveren.
 - Rapporten van het Rode Kruis over de situatie van burgers, omdat die zorgvuldig samengestelde/gecontroleerde gegevens zullen bevatten.
 - Dagbladen over de situatie aan het thuisfront/met overlijdensadvertenties van burgers, omdat daaruit afgeleid kan worden hoe de oorlog werd ervaren/het dagelijks leven doorgaat.

Opmerking

Alleen als bij de genoemde bron een juiste uitleg volgt, mogen scorepunten worden toegekend.

13 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat het hier gaat om een winkel in koloniale waren, die afhankelijk is van aanvoer overzee. Deze winkel heeft zwaarder te lijden van de oorlog dan andere winkels, omdat door de geallieerde blokkade de import overzee al snel sterk bemoeilijkt / vrijwel onmogelijk is geworden.

Vraag	Antwoord	Scores

14 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Een verandering op sociaaleconomisch gebied die bij de foto past is, dat de foto toont dat vrouwen (doordat de mannen aan het front zijn meer) mannenwerk doen 1
- Dit heeft voor de positie van vrouwen tot gevolg gehad, dat dit heeft bijgedragen aan hun maatschappelijke/economische zelfstandigheid /gelijkwaardigheid / de aanvaarding dat vrouwen 'mannenwerk' kunnen doen / hun emancipatie 2

15 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Dit gevaar hield in, dat de legerleiding een te eenzijdige kijk op de oorlogvoering had, omdat die te veel nadruk legde op de militaire aspecten/de posities aan het front, terwijl voor het winnen van de oorlog het thuisfront/ook andere aspecten van doorslaggevend belang waren.

Dynamiek en stagnatie in de Republiek

16 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De Hollandse steden in het midden van de zestiende eeuw waren voor hun bevolkingsgroei afhankelijk van de invoer van graan uit het Oostzeegebied. Een onbelemmerde doorvaart door de Sont garandeerde die aanvoer van graan en daarmee de voedselvoorziening van de steden.

17 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De bloei van de handel op de Oostzee/de moedernegotie leidde tot de ontwikkeling van het fluitschip als technische vernieuwing in de scheepsbouw. Om de kosten van Sonttol te minimaliseren wordt een schip gebouwd met een lang en smal dek (het fluitschip) 2
- De ontwikkeling van het fluitschip was een groot succes. Het grote aantal fluitschepen kan de groei van de Oostzeehandel opvangen/maakt verdere groei van de moedernegotie mogelijk 2

18 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Het gilde heeft een economische functie gehad, omdat het beschermd tegen concurrentie van buiten (het gilde), want het lidmaatschap wordt beperkt tot de eigen burgers van Vlissingen (en hun zonen) 1
- Het gilde heeft een sociale functie gehad, want weeskinderen leren het vak gratis / het gilde zorgt voor de beroepsopleiding 1

Vraag	Antwoord	Scores

19 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Een trafiek is een veredelingsbedrijf waarin grondstoffen worden bewerkt voordat die op de markt gebracht worden 1
- bijvoorbeeld koolzaad wordt gemalen tot lijnolie/boomstammen worden bewerkt tot planken/zout- en zeepziederijen produceren zout en zeep 1
- Gilden hebben weinig invloed in deze bedrijfstakken omdat (één van de volgende): 1
 - trafieken (veelal) nieuwe bedrijfstakken waren die niet door traditionele gilden uitgeoefend werden.
 - veel trafieken ontstonden buiten de steden/op het platteland rondom de steden, waar gilden geen invloed hadden.

20 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is (drie van de volgende):

Door de verovering van Antwerpen door de Spanjaarden:

- kwamen geschoolde arbeidskrachten uit Antwerpen/de Zuidelijke Nederlanden naar Holland.
- verdween de Antwerpse nijverheid als concurrent.
- konden de opstandige gewesten de Schelde afsluiten/de toegang tot Antwerpen blokkeren.
- vestigden zuidelijke immigranten zich in Holland waar zij met hun kennis/bedrijfskapitaal de nijverheid versterkten.

per juist voordeel 1

Vraag	Antwoord	Scores

21 maximumscore 4

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- De schilder beeldt Amsterdam als centrum van de wereld af door (twee van de volgende elementen uit het schilderij): 2
 - De stedenmaagd Amsterdam heeft de globe/wereld in haar hand, waarmee duidelijk wordt gemaakt dat Amsterdam de wereld(handel) beheerst.
 - De stedenmaagd Amsterdam heeft een hoorn des overvloeds vast, waarmee Amsterdam als centrum van welvaart/rijkdom wordt getoond.
 - Mensen uit verschillende landen/verschillende volkeren/volkeren uit de hele wereld dragen exotische handelswaar aan/brengen hun handelswaren naar Amsterdam.

- Dit beeld is terecht, omdat (twee van de volgende): 2
 - Amsterdam de grootste stapelmarkt voor veel producten is / op dat moment de belangrijkste wisselbank/beurs heeft.
 - Amsterdam de belangrijkste stad van de Republiek met haar grote handelsvloot is.
 - Amsterdam de belangrijkste politieke factor in de Staten van Holland is (die de belangrijkste politieke factor zijn in de Republiek).

22 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Op de kaart zijn landaanwinning/bedijking/nieuwe kanalen/een nieuwe haven te zien 1
- Bij de inpoldering worden innovatieve technieken toegepast zoals de molengang, zichtbaar op de kaart (rechterzijde)/zijn veel windmolens na elkaar geplaatst die elk het water een stukje hoger oppompen 1
- Dit past bij de economische ontwikkeling van Holland omdat er voldoende kapitaal beschikbaar is (bij rijke kooplieden) om te investeren in dit soort projecten/de landbouw zich marktgericht ontwikkelt/commercialiseert 1

23 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De vissers waren tegen de droogmakerij, omdat zij dan verder weg moesten om bij open water te komen.

Vraag	Antwoord	Scores
24	maximumscore 2 De juiste volgorde is: 1, 6, 2, 3, 5, 4. <i>Opmerking</i> <i>Als door het wegstrepen van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt één scorepunt toegekend.</i>	
25	maximumscore 2 Voorbeeld van een juist antwoord is: In de bron wordt het uitbreken van de veepest uitgelegd als een straf van God (en niet als een besmettelijke ziekte), wat niet past bij de wetenschappelijke manier waarop in het rationalisme naar verklaringen van natuurverschijnselen wordt gezocht (en dus niet past bij het Verlichtingsdenken).	
26	maximumscore 3 Uit het antwoord moet blijken dat: • de (vee)boeren in het westen en noorden (de zeegewesten) van de Republiek getroffen werden door afzetproblemen in de handel overzee (door mercantilistische maatregelen van de buurlanden) / toenemende concurrentie uit Engeland / stijgende belastingdruk maar • in het oosten (de landgewesten) de boeren voornamelijk produceerden voor eigen gebruik/meer gemengd bedrijf hadden, waardoor zij minder getroffen werden door de (gevolgen van deze) economische crisis, dan de boeren in het westen en noorden die afhankelijker waren van de buitenlandse handel	1 2
27	maximumscore 2 Voorbeeld van een juist antwoord is: • Uit de tabel blijkt dat de grootste verschuiving de groei van de werkgelegenheid bij de VOC is/dat de VOC de grootste werkgever is geworden • waardoor de afhankelijkheid van één sector/onderneming erg groot is geworden	1 1
28	maximumscore 2 Voorbeeld van een juist antwoord is: De patriotten verweten de stadhouder (en de regenten) dat hij de marine/de landsverdediging verwaarloosde, wat in de tabel aangetoond wordt door het teruglopen van het aantal manschappen van de marine (van 3500 naar 2000).	

Vraag	Antwoord	Scores

29 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is (één van de volgende combinaties van verandering in de positie van vrouwen met verklaring):

- De alfabetiseringsgraad van vrouwen verslechterde ten opzichte van mannen, wat verklaard kan worden door de verslechterende economie/de andere opvattingen over de taak/rol van de vrouw in de burgerij.
- De lonen van vrouwen bleven waarschijnlijk achter, wat verklaard kan worden door de verslechterde economische omstandigheden / de andere opvattingen over de taak/rol van de vrouw / de grotere armoede die voor meer concurrentie door mannen zorgde.
- Vrouwen traden minder op de voorgrond in het economisch leven, wat verklaard kan worden uit de andere opvattingen over de taak/rol van de vrouw in de burgerij / de verslechterde economische omstandigheden.

Opmerking

Alleen als na een genoemde verandering een historisch aanvaardbare verklaring volgt, mogen scorepunten worden toegekend.

30 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Als binnenlandse oorzaak: kapitaal werd niet langer geïnvesteerd in economisch actieve sectoren (maar in bijvoorbeeld staatsleningen) 1
- Als buitenlandse oorzaak: in omringende landen werden meer protectionistische maatregelen genomen/ontstonden sterkere nationale staten/werd de concurrentie te sterk 1

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van de alfabetisch eerste vijf kandidaten per school in het programma WOLF.

Zend de gegevens uiterlijk op 3 juni naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1 ontleend aan: Ch.J. Esdaile, Fighting Napoleon, guerrillas, bandits and adventurers in Spain, 1808-1814, New Haven 2004, pag. 35.
- bron 2 Phillip Knightley, Geschoten, oorlog in beeld, verslagen en foto's van het front, Vianen/Antwerpen 2004, pag. 17.
- bron 3 ontleend aan: David Stone, First Reich, inside the German army during the war with France 1870-1871, London 2002, pag. 268.
- bron 4 Viktoria Luise von Hohenzollern, Zo, dat was ik, zonder plaats 1975, pag. 82.
- bron 5 Dietrich Vorsteher, e.a. Das XX Jahrhundert, Fotografien zur Deutschen Geschichte aus der Sammlung des Deutschen Historischen Museums, Heidelberg 2004, pag. 62.
- bron 6 <http://www.scheepvaartmuseum.nl>
- bron 7 ontleend aan: Jo de Ridder, De geschiedenis van Vlissingen en haar ambachtsgilden, Goes 2004, pag. 155.
- bron 8 Arie Wilschut, De tijd van regenten en vorsten 1600-1700, Zwolle 2007, pag. 92.
- bron 9 Universiteitsbibliotheek Leiden.
- bron 10 A.F. Manning (red.), 58 miljoen Nederlanders en de landbouw, Amsterdam 1977, pag. 325.
- bron 11 D.P. Blok (red.), Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 8, Haarlem 1979, pag. 210.